

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۳۳، پیاپی ۱۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۱۴۲-۱۱۷

بازیابی و بازسازی سفارت نامه میرزا تقی خان وزیر نظام؛ پژوهشی سندشناختی بر پایه اسناد نویافته^۱

نصرالله صالحی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۲

چکیده

ایران و عثمانی بعد از چند سده روابط پرفرازونشیب که توأم با جنگ و صلح بود، سرانجام دو عهدنامه مهم در دوره قاجار منعقد کردند: معاهده اول ارزنه الروم (۱۲۳۸ق) و معاهده دوم ارزنه الروم (۱۲۶۳ق). عهدنامه دوم با وساطت روس و انگلیس، بعد از چهار سال مذاکره به امضا رسید. نمایندگان هر چهار دولت با ارسال اسناد، گزارش ها و صورت مجالس مذاکرات، دولت های خود را در جریان روند مذاکرات قرار می دادند. انوری افندی، نماینده عثمانی با تدوین سفارت نامه ایران مجموعه اسناد و صورت مجالس را به صورت کتابی مستقل در اختیار باعالی گذاشت، اما از نماینده ایران، میرزا تقی خان، سفارت نامه ای در دست نیست. آیا می توان احتمال داد که وی در پایان سفارت چهارساله، سفارت نامه ای از خود به جا نگذاشته باشد؟ جستار حاضر با روش سندشناختی و رویکرد توصیفی تحلیلی می کوشد ضمن تبیین این مسئله، با استناد به اسناد نویافته به این پرسش پاسخ دهد. بنابه یافته های پژوهش، باتوجه به دغدغه هایی که میرزا تقی خان نسبت به ثبت و ضبط دقیق اسناد مذاکرات داشت و بارها در نامه ها و گزارش های خود به آن اشاره کرده است، می توان گفت که وی در پایان مأموریت چهارساله، سفارت نامه دوران سفارت خود را تدوین کرده است.

کلیدواژه ها: ایران، عثمانی، میرزا تقی خان، مذاکرات ارزنه الروم، سفارت نامه، اسناد نویافته، بازیابی و بازسازی.

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2025.50689.1798

۲. دانشیار گروه آموزشی تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران: n.salehi@cfu.ac.ir

مقدمه

روابط طولانی ایران و عثمانی در طی چند سده، همراه با جنگ و صلح بود. آخرین رویارویی دو دولت در سال‌های ۱۲۳۶-۱۲۳۸ اتفاق افتاد و با انعقاد معاهده اول ارزنه‌الروم (۱۹ ذی‌القعدة ۱۲۳۸) پایان یافت. با امضای این معاهده، میان دو کشور صلح برقرار شد، اما اختلافات به صورت اساسی رفع نشد و وقوع رویدادهای مختلف به تدریج روابط را پرتنش و تیره کرد. حمله علیرضاپاشا، حاکم بغداد، به محمره (خرمشهر) در ۱۲۵۳ و قتل‌عام مردم آن شهر (مشیرالدوله، خطی، ۳-۲) و نیز حمله نجیب‌پاشا، والی بغداد به کربلا در ۱۲۵۸ و قتل‌عام ایرانیان این شهر بر تیرگی روابط به شدت افزود (سپهر، ۲، ۵۶-۱۵۵؛ Aykun, 2013: 56) تا جایی که رویداد اخیر دولت ایران را به واکنش واداشت و فرمان بسیج نیرو داد.

بحران بالا گرفت و احتمال وقوع جنگ بیشتر شد. دولت‌های عثمانی و روس و انگلیس چون تمایلی به وقوع جنگ نداشتند، دست به تکاپو زدند. نمایندگان روس و انگلیس در تهران و استانبول دست‌به‌کار شدند. شیل، وزیرمختار انگلیس در تهران، در دو نامه خطاب به وزیر خارجه ایران، خواهان گفت‌وگوی دو دولت برای رفع اختلافات شد (گزیده اسناد سیاسی، ۱۳۶۹: ۵۴۶/۱-۴۹). با تلاش‌های وزرای مختار روس و انگلیس، ایران و عثمانی حاضر به مذاکره بر سر اختلافات شدند.

پس راه برای برگزاری مجمعی از نمایندگان چهار دولت هموار شد. نمایندگان چهار دولت در اوایل سال ۱۸۴۳/۱۲۵۹ در ارزنه‌الروم گرد آمدند و زمینه برای تشکیل کنفرانس چهارجانبه فراهم شد (میرزا محبعلی‌خان، ۱۳۹۵: ۷۸). نمایندگان چهار دولت راهی ارض روم شدند. میرزا تقی‌خان وزیرنظام و انوری افندی نمایندگان ایران و عثمانی و ویلیامز و دینز رؤسای هیئت نمایندگی انگلیس و روس بودند.

هریک از نمایندگان چهار دولت، مکاتبات، گزارش‌ها و صورت‌مجالس مذاکرات را ثبت و ضبط کرده‌اند. علاوه بر گزارش‌های نمایندگان فوق، انبوهی از اسناد و مکاتبات میان لندن و پترزبورگ و تهران و اسلامبول و ارض روم و اسلامبول موجود است که بخش مهمی از آن‌ها از سوی اسکوفیلد منتشر شده است (Schofield, 1989: vol. 1). در این اثر، اسناد و مکاتبات نمایندگان انگلیس در تهران، لندن، ارض روم و اسلامبول، از کم‌وکیف مذاکرات در طول چهار سال، ثبت و ضبط شده است.

انوری افندی در پایان کنفرانس، مجموعه اسناد، مکاتبات و صورت‌مجالس را در کتاب مستقلی با عنوان *سفارت‌نامه ایران* تدوین و در اختیار بابعالی قرار داده است (انوری افندی، تهران: ۱۴۰۲). میرزا تقی‌خان با ارسال مرتب نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت‌مجالس به تهران،

دولتمردان وقت را در جریان مذاکرات قرار داده است، اما اثر مستقلی با عنوان «سفارت‌نامه» از او در دست نیست.

نخستین بار آدمیت به بخشی از اسناد میرزا تقی‌خان دست یافت و در بحث مربوط به «کنفرانس ارزنه‌الروم» از آن استفاده کرد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۵۷-۶۲). چهل‌وشش سال بعد از انتشار کتاب *امیرکبیر و ایران*، تعدادی از صورت‌مجالس ارسالی امیر منتشر شد (گزیده اسناد سیاسی، ۱۳۶۹: ۱ / ۸۱۲-۶۱۳). چند سال بعد، بخش دیگری از اسناد میرزا تقی‌خان در کنفرانس ارزنه‌الروم به چاپ رسید (صالحی: ۱۳۷۷).

با ترجمه و انتشار *سفارت‌نامه ایران* به زبان فارسی (تهران: ۱۴۰۲)، راه برای پژوهش‌های بیشتر درباره اسناد، مکاتبات و صورت‌مجالس مذاکرات ارزنه‌الروم فراهم شد. جدیدترین پژوهش‌ها در این زمینه، در دو مقاله صالحی (۱۴۰۲ و ۱۴۰۳) ارائه شده است. نویسنده در جستار حاضر، می‌کوشد با روش سندشناختی و رویکرد توصیفی تحلیلی بازیابی و بازسازی سفارت‌نامه میرزا تقی‌خان وزیرنظام را روشن سازد.

بازیابی و بازسازی سفارت‌نامه میرزا تقی‌خان

در مقدمه اشاره شد که از قرائن موجود پیداست میرزا تقی‌خان بعد از پایان سفارت چهارساله اقدام به تدوین سفارت‌نامه کرده است، اما چون نام و نشانی از آن باقی نمانده، می‌توان آن را جزو آثار مفقوده وی دانست (نک. ادامه مقاله). آثار مفقوده دو دسته‌اند: نخست آثاری که به‌کلی از بین رفته و فقط نام آن‌ها باقی مانده است؛ دوم، آثاری که به‌جز نام، اجزا و پاره‌هایی از آن‌ها در منابع، نسخه‌ها و مجموعه‌های خطی موجود است. آثار دسته دوم را می‌توان با روش منبع‌شناختی و سندشناختی بازسازی و احیا کرد، اما پیش از آن باید اقدام به کشف و بازیابی پاره‌های پراکنده اثر در منابع و نسخه‌ها و مجموعه‌های خطی کرد تا با گردآوردن و به هم پیوستن اجزای پراکنده در ساختار و بافتار اولیه امکان بازسازی و احیای اثر مفقوده فراهم شود. جستار حاضر می‌کوشد روش فوق را در ربط با اثر مفقودشده میرزا تقی‌خان به کار گیرد. می‌دانیم که هریک از نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس، متن مذاکرات را ثبت و ضبط می‌کردند. به نوشته میرزا تقی‌خان «هرچه از طرفین گفت‌وگو نموده، یک نسخه فرنگی‌ها^۱ برداشته و یکی عثمانلو، یکی هم این است که انقاد حضور مرحمت دستور گردید» (سواد

۱. مأمورین واسطه از روی نسخه‌ای که در مجلس مذاکرات ضبط می‌کردند، دو نسخه سواد دیگر برای ارسال به وزرای مختار خود در تهران و اسلامبول تهیه می‌کردند. اصل نسخه را در نزد خود نگه می‌داشتند.

مکاتبات، شماره ۱۸: ۴۲۶-۴۲۵).

مجموعه اسناد نماینده انگلیس، ویلیامز، منتشر شده است (Schofield, 1989). از انتشار اسناد نماینده روسیه، دینز، آگاهی نداریم. نماینده عثمانی، انوری افندی با ضبط دقیق متن اسناد، نامه‌ها، گزارش‌ها و صورت‌مجالس اثری ارزنده در تاریخ سیاسی و دیپلماسی عثمانی به‌جا گذاشته است. افندی درباره هدفش از تألیف سفارت‌نامه می‌نویسد:

«برای این‌که رخصت‌نامه‌ها، تعلیمات (دستورالعمل‌ها)، نامه‌های دریافتی و نیز تحریرات، صورت‌مجالس و سواد مکاتبات ارسالی به مقام والای صدارت عظمی و نظارت جلیله خارجه حفظ و ضبط شوند و در موقع مقتضی برای مطالعه به کار آیند، به ترتیب تحریر و مسطور شد» (انوری افندی، ۱۴۰۲: ۶۲).

میرزا تقی‌خان، بارها در نامه‌های خود به ارسال مرتب صورت‌مجالس مذاکرات کنفرانس به تهران اشاره کرده است. او نسبت به دریافت صورت‌مجالس ارسالی بسیار دغدغه داشت تا جایی که نوشت: «اگر خدای نخواست از صورت‌مجالس علی‌الترتیب نرسیده و یا از میان‌رفته [و] تلف شده باشد، مقدر فرماید سواد جداگانه ارسال شود» (سواد مکاتبات، شماره ۱۸: ۴۳۶-۴۳۵).

از این عبارت پیداست، میرزا تقی‌خان نسخه اصل صورت‌مجالس را نگه می‌داشته و سواد آن‌ها را به تهران می‌فرستاده است. او به‌جز صورت‌مجالس، نامه‌ها و گزارش‌های جداگانه نیز می‌فرستاده است. گاهی هم متن صورت‌مجالس را برای آگاهی مخاطب کافی می‌دانست. می‌نویسد: «صورت‌مجلس شانزدهم حاضر بود، به صحابت آن‌ها ارسال حضور بندگان عالی نمود، ان‌شاءالله به نظر بندگان عالی خواهد رسید. باوجود صورت‌مجالس، این غلام عرضی ندارد. بدیهی است همیشه صورت‌مجلس‌ها به نظر کیمیاثر بندگان عالی رسیده و خواهد رسید» (سواد مکاتبات، شماره ۱۸: ۴۴۰-۴۳۹).

اسناد و صورت‌مجالس ارسالی به‌جز وزیر امور خارجه، به آگاهی شاه و صدراعظم هم می‌رسید.

«نوشتجاتی که در چهاردهم شهر ذی‌القعدة الحرام نگارش و با صورت مکالمات مجالس سادس و سابع فرستاده بودید، واصل شد و از مضامین آن‌ها استحضار کامل حاصل آمده تمامی را به نظر اقدس شهریاری - روح‌العالمین فداه - [و] جناب اجل اعظم اکرم آقای حاجی - مدّ ظلّه العالی - رسانید» (سواد مکاتبات، شماره ۲: ۶۸).

میرزا تقی‌خان، علاوه بر ارسال صورت‌مجالس، نامه‌ها و گزارش‌ها، اسناد و مدارک دریافتی

از نماینده عثمانی را نیز به صورت پیوسته به تهران می‌فرستاد تا اولیای امور در جریان مواقع مذاکرات قرار گیرند و اسناد، مدارک و مستندات مورد نیاز را برای او تهیه و ارسال کنند.^۱ از میرزا تقی‌خان نامه‌هایی در اختیار است که در آن‌ها به جز اسناد و مدارک، برای تعیین تکلیف برخی مسائل و موضوعات، خواهان ارسال دستورالعمل جدید می‌شود. وی هنگام عزیمت به ارزنه‌الروم، علاوه بر فرمان شاه که در حکم اختیارنامه او بود، دو دستورالعمل نیز با خود داشت، یکی دستورالعمل میرزا جعفرخان و دیگر دستورالعملی که خطاب به خود او صادر شده بود.

در طول چهار سال مذاکرات نیز چند فرمان و دستورالعمل جدید برای او ارسال شد؛ بنابراین، از آغاز تا پایان سفارت میرزا تقی‌خان که چهار سال به طول انجامید، به جز هجده دور مذاکره که حاصل آن هجده صورت‌مجلس مذاکرات است، ده‌ها نامه، گزارش و اسناد و مدارک دیگر میان او و اولیای امور در تهران مبادله شده است. به همین ترتیب، مکاتبات متعددی میان وزرای مختار روس و انگلیس با میرزا آقاسی و وزیر دول خارجه و همچنین مکاتباتی میان مأمورین واسطه و میرزا تقی‌خان انجام شده است. مجموعه این اسناد، در حکم سفارت‌نامه چهارساله «اهل سفارت ایران»^۲ در کنفرانس ارزنه‌الروم است.

انوری افندی، در پایان مأموریت چهارساله، با تدوین *سفارت‌نامه ایران* مجموعه اسناد و صورت‌مجلس را به صورت کتابی مستقل در اختیار با‌عالی گذاشت. اما از میرزا تقی‌خان، سفارت‌نامه‌ای در دست نیست. باید پرسید: آیا اصولاً وی اقدام به تدوین اسناد و مدارک مذاکرات چهارساله خود به صورت سفارت‌نامه نکرده است؟

عباس اقبال که سال‌ها درگیر گردآوری اسناد میرزا تقی‌خان بوده، اولین کسی است که نسبت به فقدان اثری مدون از اسناد میرزا تقی‌خان در سفارت ارزنه‌الروم اظهار تأسف کرده است:

۱. میرزا تقی‌خان نسبت به ارسال اسناد طرف عثمانی به قدری دغدغه داشت که در یکی از نامه‌ها نوشت: «در باب سلیمانیه که خط و مهر بندگان عالی را در مجلس [پنجم] ابراز کرد، این بنده سواد آن را خواست که خدمت بندگان عالی بفرستد، وکیل عثمانلو وعده کرد که بدهد، اما تا امروز نفرستاده و چاپار تعجیلی داشت و غلام نخواست که در عرایض فرصت را فوت نماید. بعد گرفته به حضور بندگان عالی می‌فرستد، اما یقین دارد که ثبت آن در دفتر خارجه و نزد میرزاهای ولی‌النعمی هست، کتابچه‌ای هست که در پنجاه و هفت فقره به فقره جواب مرقوم فرموده در آخر خط مبارک بندگان عالی هم در آنجا هست» (نک. میرزا تقی‌خان به میرزا آقاسی، ۲۲ شوال ۱۲۵۹؛ سواد مکاتبات، شماره ۱۸: ۴۲۹-۴۲۷).

۲. تعبیر میرزا آقاسی است (نک. نامه او به محمدشاه رمضان ۱۲۶۲؛ صفایی، بی تا: ۴۲-۴۱).

«بدبختانه به علت دست‌نداشتن به اسناد رسمی درست، معلوم نیست که مدت اقامت بالنسبه طویل امیر در ارزنه‌الروم (نزدیک به چهار سال) چگونه گذشت، حتی تاریخ صحیح حرکت و عده همراهان او که جزء نمایندگان ایران محسوب می‌شده‌اند، معلوم نیست، همین قدر مسلم است که او در اوایل سال ۱۲۶۰ به این مأموریت رفته و در اوایل ۱۲۶۳ به ایران برگشته است» (اقبال، ۱۳۸۵: ۳۹-۳۸).

اقبال در این باره به چند سطر مطلب بی‌ارزش «تاریخ نو» اشاره کرده و سپس چند نمونه از اسناد وزارت امور خارجه را آورده است. سخن اقبال نشان می‌دهد که او از اسناد رسمی نمایندگان چهار دولت حاضر در کنفرانس آگاهی نداشته است.

آدمیت، نخستین محققى بود که برای اولین بار با استناد به اسناد انگلیس و ایران، موضوع سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان را مورد بررسی قرار داد (آدمیت، ۲۵۳۵: ۱۵۷-۶۲). او با وجود دسترسی کامل به اسناد انگلیس و بهره فراوان از آنها، تنها به بخشی از اسناد وزارت دول خارجه ایران دست یافته بود.^۱

چهل‌وشش سال بعد از آدمیت، اداره انتشار اسناد وزارت امور خارجه، تعدادی از اسناد و صورت‌مجلس مذاکرات ارزنه‌الروم را منتشر کرد.^۲ هشت سال بعد، تعداد دیگر از اسناد و نامه‌های کنفرانس ارزنه‌الروم منتشر شد (صالحی، ۱۳۷۷). راقم این سطور، از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۷، هنگام بررسی و مطالعه اسناد وزارت امور خارجه، جست‌وجوی زیادی کرد تا به بقیه صورت‌مجلس یافت نشده دست یابد، اما نتیجه‌ای حاصل نشد.

در سال ۱۳۸۳ با انتشار «فهرست اسناد مکمل قاجاریه، جلد‌های ۶۴-۵۴» (صفحات ۴۹۳-۴۹۱)، سرنخی از چند صورت‌مجلس پیدا شد. از طریق نشانی مندرج در فهرست مزبور، به صورت‌مجلس ۱۷ و ۱۰ و ۵ که در جلد ۶۱ اسناد مکمل است، دسترسی حاصل شد.

صورت‌مجلس تازه‌یاب، کمک زیادی به تکمیل، تصحیح و مقابله صورت‌مجلس گزیده اسناد و کتابچه سواد مکاتبات ۱۸ کرد. البته پنج صورت‌مجلس، همچنان یافت‌نشده باقی ماند. اما کوشش برای یافتن صورت‌مجلس مزبور ادامه یافت تا این‌که در اوایل تابستان ۱۳۹۷، با دسترسی به کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸)، سواد شانزده صورت‌مجلس (به‌جز ۷ و ۵) یافت شد. خوشبختانه دو مورد مذکور نیز پیش‌تر در گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی چاپ شده بود. بدین ترتیب، بعد از کوشش‌های فراوان، همه هجده صورت‌مجلس ارسالی میرزا

۱. آدمیت به‌جای صورت‌مجلسی که به آن‌ها دست نیافته، از اسناد انگلیس استفاده کرده است.

۲. نک. گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی: جلد ۱؛ در این جلد، هفت صورت‌مجلس (۱۷ و ۱۶ و ۱۵ و ۱۳ و ۱۰ و ۶ و ۴) منتشر نشده است.

تقی‌خان به تهران یافت شد.

البته قبلاً محققانی برای گردآوری و تدوین اسناد میرزا تقی‌خان تلاش کرده بودند: عباس اقبال و قاسم غنی، نخستین افرادی بودند که دست به این کار زدند. آن‌ها چند دفتر از اسناد امیر را از کتابخانه مجلس، بایگانی وزارت امور خارجه و بیوتات سلطنتی گردآوری و در دفترهایی تدوین کردند.^۱ نگارنده همه اسناد دفترهای اقبال به شماره ۵۴۲۶ و ۵۴۱۱ که حاوی اسناد وزارت امور خارجه است، را به صورت دقیق بررسی کرد و دریافت شمار زیادی از اسناد دو دفتر مزبور را قبلاً از روی اصل و سواد کتابچه‌های اسناد بایگانی وزارت خارجه در کتاب *اسنادی از روند انعقاد آورده است و تعدادی را نیز به تازگی در کتابچه سواد مکاتبات* (شماره ۱۸) و دیگر کتابچه‌های اسنادی یافت.

بعد از اقبال و غنی، آل داود تلاش زیادی برای گردآوری اسناد امیر به عمل آورده است.^۲ وی درباره بیشترین اسناد امیر که در بایگانی وزارت امور خارجه است، می‌نویسد: «دسترسی به آن‌ها [دشوار، بلکه غیرممکن است]» (آل داود، ۱۳۹۵: ۵۲). آل داود کوشیده است به کلیه اسناد امیر در کتابخانه‌ها و مراکز اسنادی، به جز وزارت امور خارجه، دست یابد. رویکرد او در تدوین اسناد، موضوعی نیست، کلی است.

اقبال در مقاله «گزارش سفرهای فرستادگان ایران»، می‌نویسد: در منابع دوره قاجار، ذکری از سفرنامه (سفارت‌نامه) دو نفر خبری نیست: میرزا محمدعلی خان شیرازی و امیرکبیر (اقبال، ۱۳۲۸: ۱/ ۳۷). اقبال به مسئله مهمی اشاره کرده است. عجیب این‌که آدمیت با وجود پژوهش گسترده درباره کنفرانس ارزنه‌الروم، درباره فقدان سفارت‌نامه میرزا تقی‌خان، طرح پرسش نکرده و در جایی تنها به دو کتاب مفقود وی اشاره کرده است:

«باید بگویم که دو مأخذ هنوز به دست ما نرسیده است: کتابچه خیالات / اتابکی که امیرکبیر اندیشه‌های خود را به روزگار تبعید در آن نوشته بوده است و دفتر مکاتبات سری او در دوران صدارت. اثری از آن‌ها در کتابخانه و بیوتات سلطنتی و آرشیو وزارت امور خارجه نیست، اما قطعه‌هایی از آن کتابچه و نامه‌ای چند از آن دفتر را در مأخذ دیگر یافتم تا کی و از کجا اصل آن‌ها به دست آیند، اگر از بین نرفته باشند» (آدمیت، ۱۳۴۸: ۶).

۱. برای آگاهی از مشخصات این دفترها که در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود (نک. آل داود، ۱۳۹۵: ۲۸۰ و ۲۷۹ و ۲۶۹ و ۶۱).

۲. (نک. آل داود: نامه‌های امیرکبیر... و امیرکبیر و ناصرالدین‌شاه).

آدمیت، به دو کتاب مفقود مزبور، باید سفارت‌نامه میرزا تقی‌خان را هم اضافه می‌کرد. برگردیم به پرسشی که پیش‌تر طرح کردیم: با توجه به دغدغه‌هایی که میرزا تقی‌خان نسبت به ثبت و ضبط دقیق اسناد مذاکرات داشت و بارها در نامه‌ها و گزارش‌های خود به آن اشاره کرده است، آیا می‌توان احتمال داد که وی در پایان سفارت چهارساله، سفارت‌نامه‌ای از خود به‌جا نگذاشته باشد. به نظر بسیار بعید است که وی چنین کرده باشد. با دلایلی که می‌آوریم، مسئله را بیشتر می‌کاویم.

میرزا تقی‌خان دقیقاً دو روز بعد از اولین جلسه مذاکرات در نامه ۱۷ ربیع‌الثانی ۱۲۵۹ خطاب به میرزا آقاسی می‌نویسد:

«صورت‌مجلس مکالمه و سواد اصل فرمان مأموریت انور افندی و ترجمه آن را به فارسی و صورت‌مجلس [با] فرنگی‌های دولتین روس و انگلیس، هر چهار به خط وقایع‌نگار ارسال حضور مرحمت ظهور بندگان و النعمی گردید، از تفصیل ماجرا مطلع و مستحضر خواهند بود» (سواد مکاتبات، شماره ۱۸: ۴۲۵-۴۲۴).

این نامه، حاکی است میرزا تقی‌خان از همان آغاز کنفرانس بنا را بر ارسال مرتب اسناد، گزارش‌ها و صورت‌مجلس مذاکرات گذاشته و در هر مورد که نیاز به کسب نظر اولیای امور در تهران داشته، بلافاصله اقدام به ارسال نامه کرده است. در نامه ۲۲ شوال ۱۲۵۹ می‌نویسد: «هرچه مصلحت دولتی اقتضا نماید، این غلام را به‌زودی با دستورالعمل و حکم جدید مخبر خواهند» فرمود. میرزا تقی‌خان از آغاز تا پایان کنفرانس، به‌صورت مرتب و منظم، صورت‌مجلس را ثبت و ضبط و به تهران ارسال کرده است. او در نامه‌های مختلف، بارها به این موضوع اشاره کرده است:

«مجدداً مجلس خامس شده و قریب پنج ساعت طول مجلس بود. هرچه در آنجا با وکیل دولت علیّه عثمانی و مأمورین متوسطین گفت‌و شنود شده صورت صحیح آن را در جوف عریضه ارسال حضور نمود. اضافه بر آن، خبری نیست که این غلام عرض نماید» (همان: ۴۲۹-۴۲۷).

در نامه دیگر می‌نویسد:

«صورت‌مجلس شانزدهم حاضر بود، به صحابت آن‌ها ارسال حضور بندگان عالی نمود. ان‌شاءالله به نظر بندگان عالی خواهد رسید. باوجود صورت‌مجلس، این غلام عرضی ندارد. بدیهی است همیشه صورت‌مجلس‌ها به نظر کمی‌اثر بندگان عالی رسیده و خواهد رسید» (همان: ۴۴۰-۴۳۹)

در نامه‌ای که اشاره به آخرین جلسات کنفرانس دارد، می‌نویسد:

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۳، بهار و تابستان ۱۴۰۳ / ۱۲۵

«بالجمله تا حالا که هفده مجلس در ارزنه‌الروم منعقد شده و صورت‌مجالس کلاً به حضور بندگان عالی رسیده ملاحظه فرموده‌اند» (همان: ۴۴۲-۴۳۹).

در هیئت همراه میرزا تقی‌خان، وقایع‌نگار، کاتب و مترجم سراغ داریم. پس، دلیلی بر عدم تدوین و تنظیم اسناد مذاکرات به صورت یک‌جا نبوده است. از طرفی، می‌دانیم میرزا تقی‌خان در دوران صدارت شخصاً نسبت به وظایف مأموران اعزامی سخت‌گیر بود. به ویژه تأکید خاص بر نوشتن شرح مأموریت و سفارت داشت. هدایت می‌گوید: در فرمانی که هنگام سفارت خوارزم از امیر دریافت داشت، آمده بود:

«نیز مأمور است که روزنامجات از روز مأموریت الی معاودت و شرفیابی آستان مهر لمعان را مفصلاً نوشته با شرح و بسط تمام از وقایع اتفاقیه و اسامی منازل و تعیین فراسخ و اسامی ایلات و سرکردگان و ریش‌سفیدان آن‌ها را کاملاً نوشته با خود بیاورد که آن عالی‌جاه از عموم آن با اطلاع باشد» هدایت می‌گوید: هنگام عزیمت به خوارزم «خدمت جناب جلالت‌مآب امیرکبیر رفته، تمامت سپارش را به یک مصراع فردوسی که نگارش می‌یابد مختصر کرد که: «فرستاد باید فرستاده‌ای/درون پر ز مکر و برون ساده‌ای»، گفتم: بلی، فرمود: «البته شنیده‌ای سفارت مرا در ارزنه‌الروم! گفتم: آری» (هدایت، ۱۳۸۵: هفده و بیست‌ودوم).

امیر در دوران صدارت، نسبت به دریافت گزارش مستمر و پیوسته از مأمورین ایران در کشورهای دیگر تأکید داشت. وی در شوال ۱۲۶۵ خطاب به مصلحت‌گزار ایران در اسلامبول نوشت:

«یک دو چاپار است که می‌آید، نوشته از آن عزیز نمی‌آورد، با این‌که مکرر به آن عالی‌جاه غدغن شده است که پیوسته با هر پیوسته به چاپار وقایع آن حدود را قلمی دارد و روزنامه‌نگاری کند» (آدمیت، ۲۵۳۵: ۵۱۰).

امیر همچنین در ۱۲۶۶ خطاب به مصلحت‌گزار ایران در بغداد نوشت:

«مدتی است که از آن عزیز خبری نرسیده است و از احوالات و اخبارات آن حدود این‌جانب را اطلاع نداده است. می‌باید همه‌روزه اخبارات صادر و وارد آن صفحات را به طریق روزنامه بفرستد» (سواد مکاتبات، شماره ۱۰، ۶۲۵).

امیر در دستورالعملی که برای میرزا حسین‌خان هنگام اعزام او به بمبئی صادر کرد با تأکید نوشت:

«همچنین در ارسال گازت بمبئی... و زود فرستادن کاغذ و رساندن اخبار زیاد اهتمام داشته باشد» (آدمیت، ۲۵۳۵: ۵۴۹).

جدای از اشارات فوق، به‌درستی می‌دانیم که بنابه سنت معمول در نظام سیاسی و دیوان‌سالاری ایران، سفرا و مأمورین اعزامی به ممالک دیگر، موظف بودند گزارش مأموریت/سفارت خود را ارسال کنند. میرزا آقاسی بعد از اعزام میرزا محمدعلی‌خان به سفارت اسلامبول، انتظار داشت سفیر اعزامی از همان منزلگاه نخست، اقدام به ارسال گزارش کند. چون به‌موقع گزارشی دریافت نکرد، نوشت:

«فرزندا! در مدت توقف طربزن [طرابوزان]، چیزی نبود که آن فرزند بنویسد؟»

درباره نرسیدن گزارش از ایام توقف او در پایتخت عثمانی، نوشت:

«در این چند وقت مکث آن فرزند در اسلامبول هم هیچ نوشتجات نرسید [...] اصلاً چیزی از احوال و گزارشات او نداریم. نمی‌دانم این همه تکاهل و تأمل چرا؟» نمی‌دانم چه باعث دارد که کاغذت دیربهدیر می‌رسد؟ با آن‌که اول قراری که شده بود در زود رسیدن نوشتجات آن فرزند بود» (سواد مکاتبات، شماره ۷: ۱۷۳؛ صالحی، ۱۳۷۷: ۲۴۹).

میرزا آقاسی در نامه دیگر، ضمن یادآوری ضرورت ارسال گزارش مبسوط و مفصل به‌صورت فوری، می‌نویسد:

«چند وقتی است که آن فرزند به‌هیچ‌وجه شرحی از گزارشات احوال خود و ورود به اسلامبول و کیفیت آنجا ننگاشته است و حال آن‌که بایست روزبه‌روز آنآ و فائاً نوشتجات آن فرزند مفصلاً، مبسوطاً به من برسد و از اخبارت و کم‌وکیف آنجا آگاهی حاصل کنم. نمی‌دانم سبب دیررسیدن نوشتجات از چیست؟» (سواد مکاتبات، شماره ۷: ۱۲۸؛ صالحی، ۱۳۷۷: ۲۷۴-۲۷۳).

به‌جز سفرای اعزامی، کارگزاران مقیم در کشورهای دیگر نیز موظف به ارسال نامه‌ها و گزارش‌های مرتب به تهران بودند. محض نمونه، از محمدخان، مصلحت‌گزار ایران در اسلامبول، نامه‌هایی در دست داریم که در آن‌ها به وزیر دول خارجه می‌نویسد:

«هرچه حادث شود، روزبه‌روز نوشته خواهد شد و فرستاده می‌شود» (نصیری،

۱۳۶۸: ۱۹۱/۲).

در نامه دیگر می‌نویسد:

«چون تاتار انگلیس روانه بود، مستعجلاً مختصری عرض شد و کتابچه وقایع ماه‌های گذشته نیز ارسال گردید، [امید که] به مطالعه و ملاحظه شریف سرکار قبله‌گاهی رسیده باشد» (همان: ۱۸۷/۲).

با این مقدمات، باید گفت: به‌یقین اسناد و مدارک سفارت ارزنه‌الروم ثبت و ضبط شده

است. چنان‌که امیر سه سال بعد از بازگشت از سفارت و در دوران صدارت، در مکاتبات خود با میرزا جعفرخان مشیرالدوله که در مأموریت کمیسیون تحدید حدود بوده بارها به مذاکرات ارزنه‌الروم اشاره و استناد کرده و حتی یک‌بار برخی صورت‌مجلس را برای او فرستاده است. امیر بعد از دریافت نامه مشیرالدوله در پاسخ او می‌نویسد: «همین ادعایی که حالا درویش‌پاشا از روی کاغذ به اسم عهدنامه سلطان مراد رابع و شاه صفی می‌کند در مجالس ارزنه‌الروم عالی‌جاه انوری افندی گفت‌وگو کرده و جواب با صواب شنید که صورت آن مجالس را برای استحضار شما در جوف نوشته فرستادم» (سواد مکاتبات، شماره ۱۰: ۷۲).

بنابراین، باید احتمال قوی داد که اسناد و مدارک سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان به صورت یک‌جا یا در دو سه مجموعه جداگانه^۱ تدوین شده و در بایگانی وزارت امور خارجه موجود باشد،^۲ ولی به دلیل در اختیار نبودن فهرست دقیق و تفصیلی کتابچه‌های سواد و اصل مکاتبات امکان دسترسی به آن نبوده یا این‌که به سرنوشت برخی دیگر از اسناد که مشخصات آن‌ها در فهرست‌ها هست، اما اصل آن‌ها نیست؛ دچار شده باشد.

به‌هررو، آن تعداد از اسناد و مکاتبات کنفرانس ارزنه‌الروم که تاکنون انتشار یافته است، به یک‌باره و یک‌جا به دست نیامده، بلکه به مرور و در طول سال‌ها از بایگانی اسناد وزارت امور خارجه و دیگر مراکز اسنادی و کتابخانه‌ها یافت شده است. محض نمونه، آدمیت بعد از چاپ اول کتاب *امیرکبیر و ایران (۱۳۲۳)*، پیوسته به دنبال یافتن اسناد جدید و تجدیدنظر در محتوای کتاب بوده است. او در مقدمه چاپ سوم (۱۳۴۸) می‌نویسد:

«باید بگویم دو مأخذ مهم هنوز به دست ما نرسیده است: کتابچه خیالات اتابکی و

دفتر مکاتبات سری».

۱. در کتابچه *سواد مکاتبات*: شماره ۱۸، صورت‌مجلس پنجم و هفتم نیست. در محل درج صورت‌مجلس مزبور، این عبارت آمده است: «مجلس پنجم روز سه‌شنبه بیستم شهر شوال‌المکرم سنه ۱۲۵۹ در جزء مکاتبات سائره تخاقوی‌ئیل در ذیل دفعه سنوات ماضیه ثبت شده است، مکرراً ثبت [و] ضبط نشد»

همچنین: «مجلس هفتم که به تاریخ روز پنجشنبه چهاردهم شهر ذی‌القعدة الحرام سنه ۱۲۵۹ منعقد و مکالمه شده است، در جزو مکاتبات سائره تخاقوی‌ئیل در ذیل وقعه سنوات ماضیه ثبت شده است، تکرراً ثبت نشد».

۲. بایگانی اسناد وزارت امور خارجه متأسفانه از ابتدای تأسیس، نظم و نسق نداشت. به همین دلیل، یافتن اسناد در مواقع مورد نیاز اغلب امکان‌پذیر نبود. میرزا تقی‌خان برای دسترسی به سندی که نیاز داشته مجبور می‌شود به صورت دقیق راهنمایی کند. وی در گزارش مجلس پنجم می‌گوید: وقتی افندی نامه حاجی به صدراعظم عثمانی را نشان داد، در پایان جلسه از او سوادی خواستم. وکیل عثمانلو وعده داد که بدهد، اما هنوز نفرستاده است، «اما یقین دارد که ثبت آن در دفتر خارجه و نزد میرزاهای ولی‌النعمی هست. کتابچه [ای] هست که در پنجاه و هفت فقره به فقره جواب مرقوم فرموده در آخر، خط مبارک بندگان عالی هم در آنجا هست»

در مقدمه چاپ چهارم (۱۳۵۴) می‌نویسد:

«پس از انتشار سومین چاپ این کتاب، مدارک منتشرشده تازه‌ای به دست آمد: مجموعه‌ای شامل بیش از دویست نامه خصوصی امیرکبیر به ناصرالدین‌شاه [و] چند صورت‌مجلس کنفرانس ارزنه‌الروم از میرزا تقی‌خان».

عبارت فوق مؤید این نظر است که اسناد میرزا تقی‌خان به‌مرور و در طول سال‌ها از مراکز اسنادی و غیره یافت شده است.

بعد از آدمیت، دومین کوشش جدی برای دست‌یابی به اسناد کنفرانس ارزنه‌الروم از سوی نگارنده صورت گرفت. راقم این سطور، از ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۷ با حضور در بایگانی اسناد وزارت امور خارجه، ده‌ها کتابچه اصل و سواد مکاتبات و نیز هزاران برگ اسناد موجود در پرونده‌های بایگانی را مطالعه و بررسی کرد و هر سندی که مربوط به دوران سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان وزیرنظام بود را یافت و در کتاب *اسنادی از روند انعقاد عهدنامه ارزنه‌الروم* منتشر کرد.

آدمیت باوجود تلاش بسیار، به برخی از اسناد مهم میرزا تقی‌خان نظیر چند فرمان مهم شاه^۱ و نیز دستورالعمل‌های ارسالی به وی و تعدادی از صورت‌مجلس مهم دست نیافته بود. به همین دلیل، باوجود کوشش سترگ در شناساندن اقدامات میرزا تقی‌خان در کنفرانس ارزنه‌الروم، به دلیل عدم دسترسی به همه اسناد، نتوانست تصویری جامع از روند مذاکرات چهارساله ارائه دهد؛ به همین دلیل در تحلیل مذاکرات تا حد زیادی از اسناد انگلیس بهره برد. ازطرفی، آدمیت از اسناد کنفرانس ارزنه‌الروم به‌صورت گزینشی استفاده کرده است.^۲ هدف او تحلیل و ارزیابی این رویداد مهم سیاسی و دیپلماتیک بود که چهار سال از زندگی میرزا تقی‌خان صرف آن شد. درحالی‌که هدف نگارنده دست‌یابی به همه اسناد چهارساله سفارت میرزا تقی‌خان بود تا بتواند سفارت‌نامه مفقود او را بازسازی و احیا کند. به همین دلیل، پس از انتشار کتاب *اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنه‌الروم* باز هم به جست‌وجو در بایگانی اسناد وزارت خارجه ادامه داد تا این‌که در ۱۳۹۷ به کتابچه *سواد مکاتبات* (شماره ۱۸) دست

۱. برای نمونه وی به اولین فرمان شاه به میرزا تقی‌خان که در حکم اختیارنامه او بود، دست نیافته و از ترجمه انگلیسی آن استفاده کرده است، می‌نویسد: «از ترجمه انگلیسی با حفظ سبک انشای درباری آن زمان با برگردان دقیق الفاظ انگلیسی» (نک آدمیت، ۱۳۵۴: ۸۰). همچنین، فرمان سلطان محمود ثانی را که میرزا تقی‌خان عرضه داشت، از متن ترجمه انگلیسی آن آورده است (نک. همان: ۸۷).

۲. صورت‌مجلسی که آدمیت دیده این‌هاست: صورت‌مجلس اول، چهارم، دهم، پانزدهم و هجدهم. صورت‌مجلس هجده و پانزده را از اسناد انگلیس استفاده کرده است.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۳، بهار و تابستان ۱۴۰۳ / ۱۲۹

یافت. از انجامه کتابچه فوق پیداست به دستور میرزا جعفرخان مشیرالدوله تدوین و کتابت شده است.

کتابچه مزبور به جز تعدادی اسناد متفرقه، دارای سه بخش است: نامه‌های مبادله‌شده بین مشیرالدوله و افراد مختلف در هنگام حضور او در نخستین کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی، از جمادی‌الاول ۱۲۶۷ تا ۱۲۶۸؛ مکاتبات صدراعظم و وزیر دول خارجه با سفرای روس و انگلیس در همان سال‌ها؛^۱ و مکاتبات، گزارش‌ها و صورت‌مجالس میرزا تقی‌خان از کنفرانس ارزنه‌الروم.

در این کتابچه، به جز ده‌ها نامه مبادله‌شده بین میرزا تقی‌خان و صدراعظم و وزیر امور خارجه و نمایندگان واسطه، از هجده صورت‌مجلس کنفرانس، شانزده مورد ضبط شده است. تدوین این کتابچه، نشان‌دهنده دغدغه مشیرالدوله نسبت به ثبت و ضبط مکاتبات خود او و میرزا تقی‌خان امیرکبیر است، کاری که با شایستگی تمام انجام یافته، اما همچنان ناشناخته باقی مانده بود.

بعد از دستیابی به کتابچه فوق، فرض را بر این قرار دادیم که مشیرالدوله به سهم خود تلاش کرده تا هر تعداد از اسناد و مدارک مربوط به کنفرانس ارزنه‌الروم که در دسترس بوده، در این کتابچه به صورت یکجا گردآورد. پس، این کتابچه را اساس قرار داده برای یافتن اسناد بیشتر به جست‌وجو در مجموعه‌های خطی دیگر پرداخته از اسناد مکمل و کتابچه‌های سواد مکاتبات مختلف بایگانی وزارت امور خارجه و *گزیده اسناد سیاسی* (جلد ۱) و *اسنادی از روند انعقاد بیشترین بهره را بردیم.*

به جز این‌ها، از دو دفتر خطی اقبال و برخی منابع دیگر و نیز اسناد انگلیس (چاپ اسکوفیلد) و اسناد چاپ‌نشده انگلیس استفاده شد. تلاش بر این بود تمام اسناد و مدارک پراکنده دوران چهارساله سفارت میرزا تقی‌خان به دست آید و سفارت‌نامه او، **بازسازی و احیا** شود.

اسناد و مدارک دوران سفارت چهارساله میرزا تقی‌خان، دو بخش است: صورت‌مجالس هجده‌گانه که خوشبختانه همگی به دست آمد و دیگر، اسناد و نامه‌های مبادله‌شده که جز چند مورد، بقیه یافت شد. همچنین، چند نامه مهم دیگر از مجموعه اسناد انگلیس به دست آمد. در

---

۱. مشیرالدوله تلاش داشته کلیه مکاتبات را در این اثر گردآورد. با این حال، او به شماری از اسناد و مکاتبات دست نیافته است. نگارنده در طول سال‌های گذشته با رجوع به مجموعه‌های مختلف، به اسناد و مکاتبات متعدد دیگری دست یافت. مجموعه این اسناد از سوی نگارنده تصحیح شده است.

لابه‌لای اسناد این مجموعه، اصل و سواد تعدادی از نقشه‌ها و اسناد فارسی و ترکی عیناً درج شده است. علاوه بر آن، سواد متن فارسی و ترکی عهدنامه مهمور به مهر میرزا تقی‌خان و انوری افندی در بین اسناد فوق هست. بدین ترتیب تقریباً همه اسناد و مدارک دوران چهارساله سفارت میرزا تقی‌خان به دست آمد و سفارت‌نامه او بازسازی و احیا شد.^۱

سفارت‌نامه و احتراق قونسول‌خانه

نگارنده هنگام مطالعه یکی از کتابچه‌های خطی بایگانی وزارت امور خارجه^۲ به صورت اتفاقی به دو نامه مهم از میرزا مجبعلی‌خان ناظم‌الملک به صدراعظم و وزیر امور خارجه وقت، میرزا حسین‌خان سپهسالار، برخورد که در آن‌ها «احتراق قونسول‌خانه ایران در اسلامبول» را گزارش کرده است.^۳

ناظم‌الملک در ۱۴ جمادی‌الاول ۱۲۹۱ با مأموریت شرکت در دومین کمیسیون تحدید حدود ایران و عثمانی راهی اسلامبول شد (میرزا مجبعلی‌خان، ۱۴۰۰: ۱۸-۱۲). گزارش ناظم‌الملک دقیقاً سی سال پس از انعقاد عهدنامه دوم ارزنه‌الروم، یعنی در سال ۱۲۹۳ نوشته شده است. او در این گزارش، شرحی از «احتراق قونسول‌خانه» که منجر به ازبین‌رفتن چند کتابچه خطی شخصی و اسناد دولتی شده است، ارائه می‌کند و سپس توضیح می‌دهد که برخی از آن‌ها چون فاقد نسخه بدل هستند، دیگر امکان دستیابی به آن‌ها نیست!

اما احتمال می‌دهد سواد برخی از آن‌ها در دفترخانه وزارت امور خارجه موجود باشد و لذا درخواست می‌کند در اولین فرصت برای او ارسال گردد تا امکان استفاده از آن‌ها در جریان مذاکرات فراهم شود. در بین کتابچه‌ها و اسناد شخصی و دولتی سوخته‌شده که او به آن‌ها اشاره می‌کند، یکی هم اسناد و مدارک مذاکرات دوران سفارت میرزا تقی‌خان در ارزنه‌الروم است.

پیش از بیان گزارش میرزا مجبعلی‌خان، بار دیگر به پاسخ پرسشی که در مقدمه طرح کردیم، اشاره می‌کنیم. گفتیم: باتوجه به دغدغه‌هایی که میرزا تقی‌خان وزیرنظام نسبت به ثبت و ضبط دقیق اسناد مذاکرات داشت، بسیار بعید است نسبت به تدوین سفارت‌نامه سفارت چهارساله خود اقدام نکرده باشد. همچنین، گفتیم: می‌باید چنین سفارت‌نامه‌ای تدوین شده و

۱. این اثر با عنوان *سفارت‌نامه ارزنه‌الروم* از سوی بنیاد موقوفات افشار در دست انتشار است.

۲. *کتابچه گزارش‌ها و رسائل* (شماره ۶).

۳. در این زمینه برای آگاهی بیشتر نک. «احتراق قونسول‌خانه ایران در اسلامبول و سرنوشت اسناد و منابع تاریخی در مذاکرات تحدید حدود (۱۲۹۳ق)» در (صالحی، ۱۴۰۱: ۷۹-۱۰۰).

بعدها مفقود شده باشد. اسناد نویافته ما، مؤید این ادعاست. نخست، عین گزارش میرزا محبعلی‌خان را می‌آوریم و بعد به چند نکته اشاره می‌کنیم.

میرزا محبعلی‌خان می‌نویسد:

چیزی که از اسباب محترقه فدوی زیادتر مایه تأسف و غیرقابل تلافی است، کتابچه روزنامه مخصوص فدوی است که در ایام گردش حدود به دقت‌ها و زحمت‌ها نوشته [و] اسامی تمامی کوه‌ها و دره‌ها و رودخانه‌ها و عشایر سرحدیه و تیره‌های هریک آن‌ها و شمار خانوار و بیلاق و قشلاق ایشان و حالت اجمالی تبعیت هریک و اراضی متصرف فیهای جانین در آن مندرج و در معنی حاصل عمر هفتاد هزار تومان مخارج دولتی در ایام گردش حدود بود؛ یکی هم دو کتابچه ثبت مکاتبات ایام مأموریت مرحوم [میرزا جعفرخان] مشیرالدوله به سرحد بود که صورت‌مجالس محمّره و زهاب و [صورت] مجالس هجده‌گانه ارض روم و مکاتبات مرحوم میرزا تقی‌خان با مرحوم حاجی میرزا آقاسی در مأموریت ارض روم و مکاتبات آن مرحوم با سفرای واسطه در ایام صدارت خود [و] ثبت نوشتجات معارف سرحدنشینان برای تشخیص تصرف طرفین در بعض اراضی سرحدیه بود که نه اصل آن‌ها حالا به دست می‌آید و نه سواد آن‌ها؛ صورت‌مجالس ارض روم و مکاتبات مرحوم میرزا تقی‌خان را با حاجی میرزا آقاسی مرحوم، از روی کتابچه مرحوم حاجی میرزا احمدخان نوشته بدم که نسخه آن هم به آب افتاده و سیاه شده به زحمت و دقت به خط خودم استنساخ صحیح نموده بدم. این کتابچه‌ها هم در عالم خود غیرقابل تلافی است، مگر صورت‌مجالس محمّره و زهاب و مجالس ارض روم که در دفتر وزارت جلیله [خارج] ثبت آن‌ها هست، ولی از مجالس ارض روم یقین دارم که دو سه مجلس در دفتر نیست، مابقی شاید به دست آید (کتابچه گزارش‌ها و رسائل، شماره ۶: ۱۱۱-۱۱۰).

از گزارش فوق پیدا است: میرزا محبعلی‌خان صورت‌مجالس هجده‌گانه و کلیه مکاتبات میرزا تقی‌خان و حاجی میرزا آقاسی در دوران سفارت ارزنه‌الروم را در اختیار داشته است. او می‌گوید: این اسناد و مدارک را از روی کتابچه حاجی میرزا احمدخان استنساخ کرده است. می‌دانیم میرزا احمدخان وقایع‌نگار، کاتب و مترجم میرزا تقی‌خان بود. کلیه صورت‌مجالس و مکاتبات از سوی او تدوین و سواد آن‌ها به تهران ارسال می‌شد؛ بنابراین، او اصل کلیه صورت‌مجالس و اسناد و مکاتبات را در «کتابچه» ای که در حکم سفارت‌نامه ارزنه‌الروم بوده، تدوین کرده و در اختیار داشته است. میرزا محبعلی‌خان از روی آن کتابچه، نسخه‌ای برای خود

استنساخ کرده و هنگام مأموریت همراه خود به اسلامبول برده است. از اشاره صریح او پیداست که اصل کتابچه میرزا احمدخان «به آب افتاده و سیاه شده» و او «به زحمت و دقت به خط خود» از روی آن «استنساخ صحیح نموده» است و چون کتابچه استنساخی او در «احتراق قونسول‌خانه» از بین رفته و اصل کتابچه میرزا احمدخان هم به آب افتاده و سیاه شده، احتمال داده از مجموع صورت‌مجالس، به‌جز «دو سه مجلس»، بقیه در دفترخانه وزارت امور خارجه باشد^۱ و لذا درخواست کرده تا سواد دیگری از آن‌ها برای او تهیه و ارسال گردد.

همچنین در نامه دیگر، نشانی دیگری از صورت‌مجالس داده و می‌نویسد: «جناب دبیرالملک صورت‌مجالس ارض روم را دارند، وعده کردند اگر ممکن شد از تبریز بفرستند والا از تهران [ارسال شود]. مقرر فرمایید با سواد هرگونه مکاتبات مرحوم میرزا تقی‌خان با حاجی میرزا آقاسی هرچه دارند، همه را معاً ارسال» دارند (همان: ۱۱۷).

بنابراین با نشانه‌هایی که میرزا محبعلی‌خان در نامه خود داده، می‌توان گفت کتابچه دبیرالملک و نیز کتابچه حاجی میرزا احمدخان هر دو، نسخه‌هایی از سفارت‌نامه میرزا تقی‌خان بوده‌اند. میرزا محبعلی‌خان کتابچه اخیر را استنساخ کرده و نسخه‌ای از آن را با خود با اسلامبول برده تا در کمیسیون تحدید حدود از آن استفاده کند. اما با احتراق قونسول‌خانه در آتش سوخته و لذا درخواست نموده تا هر مقدار که مقدور باشد اسناد و صورت‌مجالس مذاکرات ارزنه‌الروم را از دفترخانه وزارت خارجه یافته و برای او ارسال دارند.

میرزا محبعلی‌خان به احتمال قوی از کتابچه سواد مکاتبات (شماره ۱۸) که به دستور میرزا جعفرخان مشیرالدوله، ده سال بعد از انعقاد عهدنامه دوم ارزنه‌الروم در سال ۱۲۷۳ قمری، تدوین شده و در دفترخانه وزارت امور خارجه موجود بوده، آگاهی نداشته است. کتابچه مزبور در واقع بخش صورت‌مجالس سفارت‌نامه است. اما بخش دیگر سفارت‌نامه که شامل اسناد، نامه‌ها و گزارش‌هاست در مجموعه‌های خطی، کتابچه‌ها، دفترها و... به‌صورت پراکنده موجود است و ما در طول سال‌های گذشته آن‌ها را یافته و به‌صورت یک‌جا بازسازی و احیا کرده‌ایم.

---

۱. میرزا محبعلی‌خان در نامه دیگر، ضمن ذکر دقیق عنوان اسناد مورد نیاز خود از تهران، می‌نویسد: «صورت‌مجالس ارض روم مرحوم میرزا تقی‌خان با هرچه از نوشتجات آن مرحوم در ایام مزبوره به دست آید، مجالس مزبوره هجده مجلس است تا در دفتر وزارت جلیله [خارج] چه‌قدر پیدا شود، محققاً سه مجلس کم» است (همان: ۱۱۰).

نتیجه‌گیری

حل و فصل اختلافات طولانی و دیرینه ایران و عثمانی سرانجام در دوره قاجار با مذاکرات ارزنه‌الروم در مسیر گفت‌وگو و دیپلماسی قرار گرفت. امضای دو عهدنامه در ۱۲۳۸ و ۱۲۶۳ حاصل همین فرایند بود. کنفرانس ارزنه‌الروم با حضور نمایندگان چهار دولت به مدت چهار سال به درازا کشید و عهدنامه دوم ارزنه‌الروم (۱۲۶۳ق) به امضا رسید. نمایندگان هر چهار دولت با ارسال اسناد، گزارش‌ها و صورت‌مجلس مذاکرات، دولت‌های خود را در جریان روند مذاکرات می‌گذاشتند. بیشتر اسناد و صورت‌مجلس‌های ارسال‌شده انگلیس، ویلیامز، از سوی اسکوفیلد چاپ شده است. انور افندی با تدوین سفارت‌نامه ایران روایت خود را از مذاکرات چهارساله در اختیار گذاشته است. میرزا تقی‌خان نیز بعد از پایان سفارت چهارساله اقدام به تدوین سفارت‌نامه خود کرده، اما چون نام و نشانی از آن باقی نمانده بود، جزو آثار مفقود او بود. این اثر مهم با روش سندشناختی به‌مرور در طول سال‌های گذشته کشف و بازیابی شد و با به هم پیوستن اجزا و پاره‌های پراکنده آن، امکان بازسازی و احیا این اثر به‌صورت یکجا فراهم گردید. در فرایند بازیابی و بازسازی این اثر، به‌جز بهره‌گیری از اسناد، مکاتبات، گزارش‌ها و صورت‌مجلس‌های پراکنده در دفاتر، کتابچه‌ها و مجموعه‌های خطی وزارت امور خارجه، از سفارت‌نامه انور افندی و مجموعه اسناد چاپ شده و چاپ‌نشده انگلیس نیز استفاده شده است.

منابع

- آدمیت، فریدون. (۱۳۲۳). *امیرکبیر و ایران*. تهران: چاپخانه پیمان.
- _____ (۱۳۳۴). *امیرکبیر و ایران*. تهران: چاپخانه پیمان.
- _____ (۱۳۴۸). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- _____ (۲۵۳۵). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- آل داود، سیدعلی. (۱۳۸۴). *نامه‌های امیرکبیر: اسناد، نامه‌ها و داستان‌های تاریخی به ضمیمه نوادالامیر*. تهران: نشر تاریخ ایران.
- _____ (۱۳۹۵). *امیرکبیر و ناصرالدین شاه*. تهران: نشر رایزن.
- اعتضادالسلطنه، علی‌قلی میرزا. (۱۳۷۰). *اکسیرالتواریخ (تاریخ قاجاریه از آغاز تا ۱۲۵۹ق)*. به‌اهتمام جمشید کیان‌فر. تهران: ویسمن.
- اقبال، عباس. (۱۳۲۸). «چند سفرنامه از سفرای ایران». *نشریه وزارت خارجه*. ۳(۱). ۲۶-۳۷.
- www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1198161
- _____ (۱۳۸۵). *میرزا تقی‌خان امیرکبیر*. به‌اهتمام ایرج افشار. تهران: توس.

انوری افندی (انوری‌زاده السید محمد سعدالله انوری افندی) (۱۴۰۲). *سفارت‌نامه ایران (اسناد، مکاتبات و صورت‌مجلس مذاکرات ارزنه‌الروم، ۱۲۶۳-۱۲۵۹ ق)*. تصحیح و ترجمه از ترکی عثمانی. مقدمه، توضیحات و پیوست‌ها: نصرالله صالحی و صفیه خدیو. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار. ریاحی، محمدامین. (۱۳۶۸). *سفارت‌نامه‌های ایران (گزارش‌های مسافرت و مأموریت سفیران عثمانی در ایران)*. تهران: توس.

سپهر، محمدتقی لسان‌الملک. (۱۳۷۷). *ناسخ‌التواریخ؛ تاریخ قاجاریه*. تصحیح جمشید کیان‌فر. تهران: اساطیر.

صالحی، نصرالله. (۱۴۰۱). «احتراق قونسول‌خانه ایران در اسلامبول و سرنوشت اسناد و منابع تاریخی در مذاکرات تحدید حدود (۱۲۹۲ ق)». *تاریخ روابط خارجی*. ۲۴(۹۳): ۷۹-۱۰۰. https://www.hfrjournal.ir/article_177527.html

_____ (۱۴۰۲). «سفارت و سفارت‌نویسی در ایران و عثمانی (با تأکید بر سفارت‌نامه انوری افندی و میرزا تقی‌خان)». *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*. دانشگاه الزهراء (س). ۳۳(۱۱۶): ۱۱۳-۱۳۹. <https://doi.org/10.22051/hph.2024.47825.1743>

_____ (۱۴۰۳). «مذاکرات ارزنه‌الروم: مروری بر صورت‌مجلس نویافته (۱۲۶۳-۱۲۵۹ ق)». *دارالفنون*، ۷(۲۸): ۳۱-۴۸.

میرزا تقی‌خان وزیر نظام (امیرکبیر). (۱۴۰۴). *سفارت‌نامه ارزنه‌الروم (اسناد، مکاتبات و صورت‌مجلس مذاکرات ارزنه‌الروم، ۱۲۵۹-۱۲۶۳ ق)*. تهران: بنیاد موقوفات افشار (در دست انتشار).

میرزا جعفرخان مشیرالدوله. *رساله تحقیقات سرحایه*. خطی. کتابخانه مجلس. شماره ۲۷۷۵.

میرزا محبعلی‌خان ناظم‌الملک مرندی یکانلو. (۱۴۰۰). *ملاحظات و محاکمات*. (چهار لایحه در تحدید حدود ایران و عثمانی/ ۱۲۹۴-۱۲۹۲ قمری). تصحیح و پژوهش نصرالله صالحی. چاپ ۲، با اضافات و الحاقات. تهران: طهوری.

_____ (۱۳۹۵). *مجموعه رسائل و لوایح تحدید حدود ایران و عثمانی*. ۱۳۰۹-۹۰۷ قمری. به تصحیح و پژوهش نصرالله صالحی. تهران: طهوری.

ناطق، هما. (۱۳۶۸). *ایران در راهیابی فرهنگی ۱۸۴۱-۱۸۳۴*. پاریس: خاوران.

هدایت، رضا قلی‌خان. (۱۳۸۵). *سفارت‌نامه خوارزم*. به تصحیح جمشید کیان‌فر. تهران: میراث مکتوب.

اسناد

اسناد وزارت امور خارجه. سواد مکاتبات. کتابچه‌های شماره ۱۸ و ۱۰ و ۷ و ۴ و ۲.

اسناد وزارت خارجه کتابچه گزارش‌ها و رسائل. شماره ۶.

اسنادی از روند انعقاد عهدنامه دوم ارزنه‌الروم (۱۲۶۴-۱۲۵۸). (۱۳۷۷). به کوشش نصرالله صالحی. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه

اسناد و مکاتبات تاریخی ایران (قاجاریه). (۱۳۷۱). به کوشش محمدرضا نصیری. تهران: کیهان.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۳، بهار و تابستان ۱۴۰۳ / ۱۳۵

دفترهای خطی. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. شماره: ۵۴۲۶ و ۵۴۱۱. (این دو دفتر توسط عباس اقبال و قاسم غنی از اسناد کتابچه‌های ۱۹ و ۱۳ و ۱۲ وزارت امور خارجه استنساخ شده است.)
فهرست اسناد مکمل قاجاریه. جلد‌های ۶۴-۵۴. به کوشش محمدحسن کاووسی عراقی. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

گزیده اسناد سیاسی ایران و عثمانی. دوره قاجاریه. (۱۳۶۹). تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.

یک صد سند تاریخی. دوران قاجاریه. (بی تا). به کوشش ابراهیم صفایی. تهران: بابک.

Schofield, Richard (ed.) (1989), *The Iran-Iraq Border (1840-1958)*, Vol. 1&2: *Negotiations Culminating in the Treaty of Erzeroum, (1840-1847)*, Archive Editions, University of Durham.

Aygun, İbrahim. (2013) "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. I, 49- 65.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

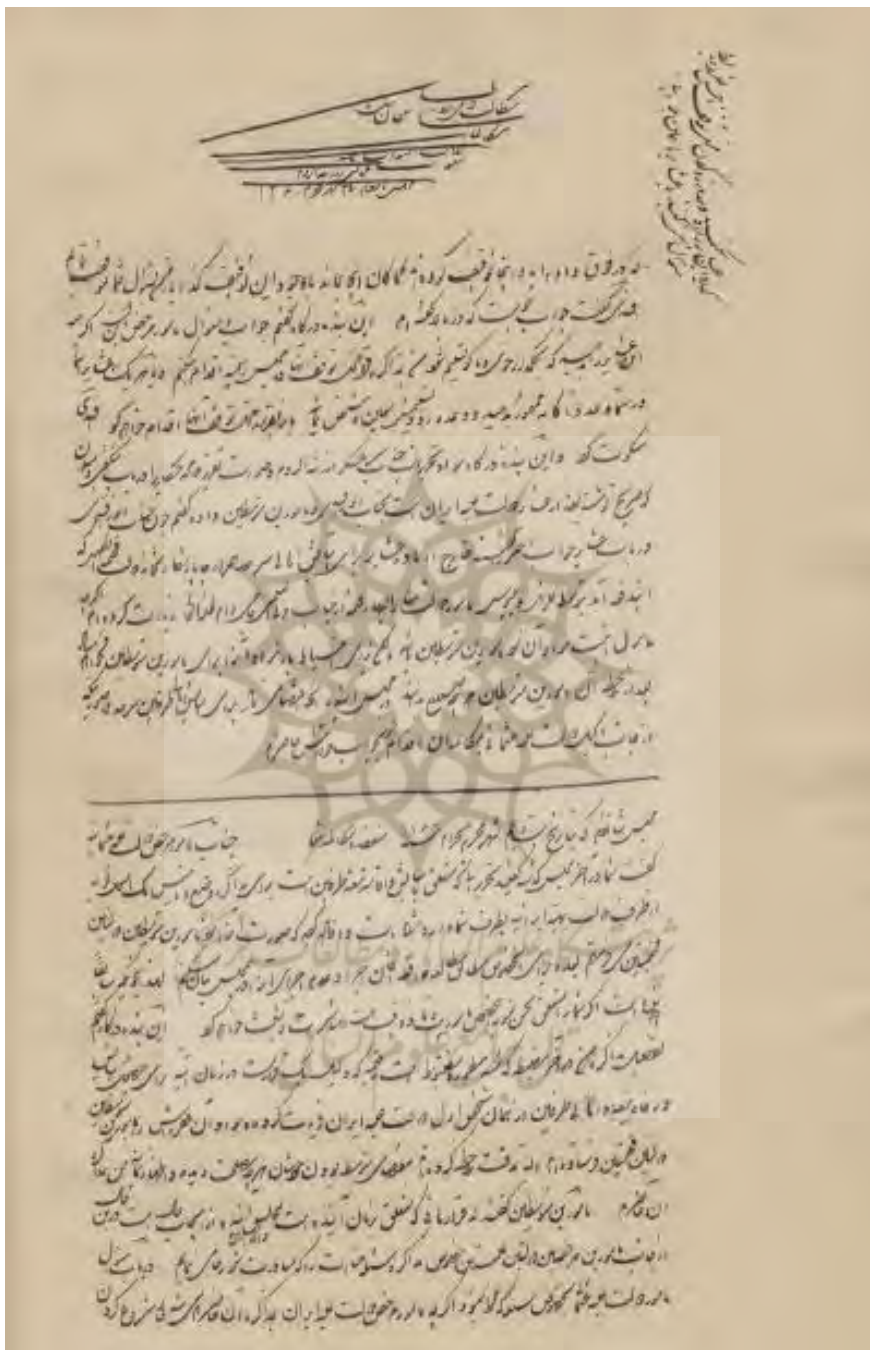
۱۰۹

در شهر و ایام که شش ماه بود...
که صورت مجلس هر دو ماه...
در صورت که صورت آن مردم...
سر و شینان بر طبق صورت...
صورت مجلس در صورت مردم...
و است که خود آنهم آید...
در عالم حقیر و مرتضی است...
بیت آنست که در مجلس...
کجا مجلس هر یک که یک...
برست و قضا برود و پس...
انرف و بر حاکم...
نقشه در صندلی...
برکت...
میرزا...
مغز در...
مجلس...
آن...
شهر...

کتابچه گزارشها و رسائل، شماره ۶، ص ۱۱۷

سواد مکاتبات، شماره ۱۸، صورت مجلس ۱۶

List of Sources with English Handwriting

- Adamiyat, Fereydu (1944), Amirkabir and Iran, Tehran: Peymān Publication. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydu (1955), Amirkabir and Iran, Tehran: Peymān Publication. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydu (1969), Amirkabir and Iran, Tehran: k̄ārazmī Publication. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydu (1976), Amirkabir and Iran, Tehran: k̄ārazmī Publication. [In Persian]
- Al-Davoud, Seyyed Ali (2005), Letters of Amir Kabir: Documents, Letters and Historical Stories with the Appendix of the Amir's Narrative, Tehran: Našr-e Tariḳ-e Iran Publication. [In Persian]
- Al-Davoud, Seyyed Ali (2016), Amir Kabir and Naser al-Din Shah, Tehran: Rayzan Publication. [In Persian]
- Aykun, İbrahim, (2013) "Bağdat Valisi Necip Paşa'nın Kerbela Üzerine Yaptığı Askeri Harekât ve Bunun Osmanlı-İran İlişkilerine Etkisi", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. 1, 49-65.
- Documents from the process of concluding the second treaty of Treaties of Erzurum (1258-1264), (1998), by Nasrollah Salehi, Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
- Documents of the Ministry of Foreign Affairs, Booklet of Reports and Letters, No. 6. [In Persian]
- Documents of the Ministry of Foreign Affairs, Savād-e Mokātebāt, No. 2,4,7,10,18. [In Persian]
- Enveri Effendi (2022). The Book of Embassy of Iran (Documents, Correspondence and Protocols of the Erzurum Conference), 1259-1263 AH), edited and translated from Ottoman Turkish, introduction, annotation and appendices. By Nasrollah Salehi and Safieh Khadiv, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- E'tezād ul-Salṭaneh, 'Alī Qolī Mīrzā (1991), Eksīr ul-Tawārīḳ (Qajar History from the Beginning to 1259 AH), edited by Jamshid Kianfar, Tehran: Weissman Publication. [In Persian]
- Handwritten notebooks, Central Library of Tehran University, No. 5411 and 5426, (These two notebooks were copied by Abbas Iqbal and Qasem Ghani from the documents of booklets 12, 13, and 19 of the Ministry of Foreign Affairs.) [In Persian]
- Hedāyat, Reżāqolī ḳhān (2006). Safarnāmeḥ-ye k̄ārazm, Edited: Jamshid Kianfar, Tehran: Mīrāt-e Maktūb Publication. [In Persian]
- Historical Documents and Correspondence of Iran (Qajar Dynasty), (1992), Edited: Mohammad Reza Nasiri, Tehran: Keihan Publication. [In Persian]
- Eqbal, Abbas (1949) "Some Travelogues of Iranian Ambassadors", Ministry of Foreign Affairs Publication, Vol. 3, No. 1. [In Persian]
- Eqbal, Abbas (2006), Mīrzā Taqī ḳān Amīr Kabīr, Edited: İraj Afshar, Tehran: Tūs Publication. [In Persian]
- List of Supplementary Documents of the Qajar Period, Volumes 54-64, Edited: Mohammad Hassan Kavousi-Iraqi, Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publication. [In Persian]
- Mīrzā ja'far ḳān Mošīr al-Dūleh, Resāleh-e Tahqīqāt-e Sarhaddīyah, manuscript, Majles Library, No. 2775. [In Persian]
- Mīrzā Moheb 'Alī ḳān Nāzem ul-Molk Marandī Yekānlū (2016), Maḳmū'-e Rasā'el va Lavāyeh Tahdīd-e Hodūd-e Iran va Osmani (Treatises on the Demarcation of the Iranian-Ottoman Boundary 907-1309/1501-1891), Edited: Nasrollah Salehi, Tehran: Tahouri Publication. [In Persian]
- Mīrzā Moheb 'Alī ḳān Nāzem ul-Molk Marandī Yekānlū (2021), Molāheẓāt va Moḥākemāt, (Four Treatises on the Delimitation of Iranian and Ottoman Boundaries/1294-1292 AH), Edited: Nasrollah Salehi, Second Edition with Additions, Tehran: Tahouri Publication. [In Persian]
- Nategh, Homa (1989), Iran on a cultural travel 1834-1848, Paris: k̄āvarān Publication. [In Persian]
- Riyahi, Mohammad Amin (1989), the Book of Embassies of Iran, Tehran: Tūs Publication. [In Persian]

- Safaei, Ebrahim (Undated) One hundred historical documents (Qajar period), second edition, Tehran: Bābak. [In Persian]
- Salehi, Nasrollah (1998) Documents from the process of concluding the second treaty of Erzurum (1258-1264 AH), Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publication. [In Persian]
- Salehi, Nasrollah (2023), "The burning of the Iranian consulate in Istanbul and the fate of historical documents and sources in the demarcation negotiations around 1293/1876", Quarterly Journal of History of Foreign Relations, Vol. 24, No. 93. [In Persian]
- Salehi, Nasrollah, "Embassy and the book of embassy in Iran-Ottoman Empire (With emphasis on the book of embassy of Enveri Efendi and Mirza Taqi Khan)", Historical Perspective & Historiography, Vol.33, No.31. [In Persian] DOI: 10.22051/hii.2023.44240.2818.
- Schofield, Richard (ed.) (1989), The Iran-Iraq Border (1840-1958), Vol. 1&2: Negotiations Culminating in the Treaty of Erzeroum, 1840-1847), Archive Editions, University of Durham.
- Selected Iranian and Ottoman Political Documents, Qajar Period (1980), Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publication. [In Persian]
- Sepehr, Mohammad Taqi Lisan ul-Molk (1998), Nāseḵ ul-Tawārīḵ, History of the Qajar Dynasty, edited by Jamshid Kianfar, Tehran: Asātir Publication. [In Persian]

©2024 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Retrieval and Reconstruction of Mirza Taqi Khan Vazirnezam's the Book of Embassy (Sefāratnāme): A Document Analysis Research Based on Newly Discovered Documents¹

Nasrollah Salehi²

Received: 2025/4/5
Accepted: 2025/7/3

Abstract

After several centuries of tumultuous relations marked by war and peace, Iran and the Ottoman Empire finally concluded two important treaties during the Qajar period: The First Treaty of Erzurum (1238/1823) and the Second Treaty of Erzurum (1263/1847). The second treaty, which was mediated by Russia and England, was signed after four years of negotiations. The representatives of all four governments kept their respective administrations informed of the negotiation process by sending documents, reports, and protocols. Envari Efendi, the Ottoman representative, presented the Sublime Porte with "Safaratname-ye Iran" (The Book of Embassy), a compilation of documents and protocols in the form of an independent book. However, there is no "Safaratname" of the Iranian representative, Mirza Taghi Khan. Is it possible that he might not have left behind a "Safaratname" at the end of his four-year ambassadorship? With the help of a documentary research method and a descriptive-analytical approach, this work attempts to explain this problem and to answer the question on the basis of newly discovered documents. According to research findings, considering the concerns that Mirza Taghi Khan had about the accurate registration and documentation of negotiation records, which he referred to several times in his letters and reports, it can be said that he compiled the "Safaratname" of his four-year mission at the end of his mission.

Keywords: Iran, Ottoman Empire, Mirza Taghi Khan, Erzurum Negotiations, the Book of Embassy (Sefaratname), Newly Found Documents.

---

1. DOI: 10.22051/hph.2025.50689.1798

2. Associate Professor, Department of History, Farhangian University, Tehran, Iran: n.salehi@cfu.ac.ir

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507